

MONIKA DIMITROWA

KOBIETA ARABSKA W KRAJACH MAGHREBU W ŚWIETLE OGRANICZEŃ NAKŁADANYCH NA NIĄ PRZEZ SPOŁECZEŃSTWO

TRADYCYJNY KONSERWATYZM A ZACHODNI LIBERALIZM

W Europie i innych krajach tradycji chrześcijańskiej postrzega się sytuację kobiet w krajach arabskich jako niespełniającą podstawowych standardów ochrony praw człowieka. Nie rozróżnia się w tych opiniach poszczególnych regionów państw arabskich, jak np. Maghrebu, który obejmuje swym zasięgiem Tunezję, Maroko, Algierię i Libię.

Odpowiedź na pytanie, czy muzułmanki we współczesnym świecie islamu rzeczywiście otrzymują pełnię „zagwarantowanych im przez Allaha praw”, w wielu przypadkach brzmi niestety: nie.

Podejście do spraw kobiet inne jest nie tylko w poszczególnych krajach muzułmańskich, gdyż różnice widoczne są w obrębie określonych społeczności, w których większość pod względem statusu kobiety odeszło od tradycyjnych ideałów islamu.

Odchylenia te rozbiegają się w dwóch kierunkach: konserwatywnym ograniczaniu praw kobiet i minimalizowaniu ich roli w społeczeństwie, lub w stronę liberalizmu zachodniego, przekształcającego się w teorię zakładającą, że islam jest odpowiedzialny za złą sytuację muzułmanek¹. Należy zaznaczyć, że żadne zmiany nie odniosą skutku, jeżeli nie będą im towarzyszyć reformy dotyczące wszystkich dziedzin życia społeczeństwa muzułmańskiego. Obarczanie islamu winą za wszelkie zło „tego świata” nie jest słusznym rozwiązaniem, a konsekwencje takiego postępowania są widoczne we wszystkich kręgach kulturowych. Pomiędzy zasadami wiary a praktyką pogłębia się przepaść, a muzułmanie zagubili ideały religii, która ich ukształtowała².

¹ Zob. więcej: *Situation of Maghrebi women* – Raport Rady Europy z dnia 12 czerwca 2002 r., <http://assembly.coe.int/Documents/WorkingDocs/doc02/EDOC9487.htm>.

² *Ibidem*.

Pozbawienie kobiet praw, które zagwarantował im islam i traktowanie ich według standardów innych niż te, jakie stosuje się wobec mężczyzn, doprowadziło do nasilenia się dyskryminacji. Uwidacznia się to na wielu płaszczyznach, począwszy od nieustającej inwigilacji w rodzinie, mającej na celu zapobieżenie nie stosownym zachowaniom ze strony kobiety, przez ograniczenia prawne (mniejszy udział w majątku rodzinnym, ograniczenie prawa do dzieci) i zminimalizowanie ich roli społecznej³.

Istnieją jednak kraje, kontrastujące z większością arabskiego świata, w których kobiety biorą czynny udział w życiu publicznym. Przykładem takiego państwa jest Tunezja, w której kobiety-oficerowie prowadzą policyjne wozy, a w liniach Tunisaire regularne kursy obsługiwane są również przez kobiety-pilotów.

Problematyka równouprawnienia jest w świecie arabskim sprowadzona do konfliktu pomiędzy religią i ograniczoną przez jej sztywne ramy wolnością. Propagowanie poglądów wrogich wobec kultur zachodnich, Bliskiego Wschodu i krajów kultury arabskiej nie jest korzystne dla żadnej ze stron, a ekstremalne stanowiska wartościujące nie oddają pełnej rzeczywistości i nie ukazują prawdziwego obrazu kobiety ani na Zachodzie, ani w islamie⁴.

ISLAM I KORANICZNA PRAWDA O RÓWNOŚCI PŁCI

Należy zauważyć, że sytuacja kobiet na Półwyspie Arabskim poprawiła się wraz z pojawieniem się islamu. Najistotniejsza zmiana stała się możliwa dzięki koranicznej prawdzie o równości płci w akcie stworzenia. Koran wskazuje na wzajemną zależność kobiety i mężczyzny, zakładając jednocześnie, że ich relacje powinny opierać się na miłości, zrozumieniu i wzajemnej pomocy⁵. Współczesny świat stwarza wiele możliwości pełnej realizacji zawodowej i rodzinnej dla kobiet.

Muzułmanka realizuje się jako matka i żona, ale również aktywnie uczestniczy w polityce i rozwija się na polu zawodowym. Działający w krajach Maghrebu ruch na rzecz kobiet muzułmańskich daleko odbiega od ruchów feministycznych Europy Zachodniej.

Kobiece ruchy w krajach muzułmańskich skupiają się na zmianie struktur społecznych w kontekście określenia statusu kobiet w islamie i dostosowania ich do ambiwalentnego przesłania koranicznego. Głównym problemem staje się uzupełnianie przesłania koranicznego prawem zwyczajowym danego regionu i wykorzystywanie osłony Koranu jako argumentu za utrzymaniem feudalnej struktury społeczeństwa.

Wiele kontrowersji budzi także współczesna interpretacja Koranu. Teologowie i znawcy prawa, dokonując prób reform elementarnych zagadnień prawa,

³ M. Zyzik, *Małżeństwo w prawie muzułmańskim*, Warszawa 2003, s. 9–11.

⁴ Zob. szerzej: <http://kobietywtunezji.republika.pl>.

⁵ Zob. więcej: *Situation of Maghrebi women...*

wykazują różnice między tym, co jest określone przez religię i etykę, a tym, co stało przyjęte przez islam z tradycji niemuzułmańskich⁶, a więc rozróżniają prawo szariat i zwyczaje przedmuzułmańskie.

Szariat to prawo kierujące życiem wyznawców sunnickiej i szyickiej odmiany islamu, które reguluje zarówno zwyczaje religijne, organizację władzy religijnej, jak i codzienne życie mużłmanina. Szariat opiera się na założeniu, że prawo musi dostarczać wszystkiego co potrzebne dla duchowego i fizycznego rozwoju jednostki. Wszystkie czyny mużłmanina są podzielone na pięć kategorii – konieczne, chwalebne, dozwolone, naganne oraz zakazane. Podstawą określenia czynów koniecznych jest pięć filarów islamu⁷.

Wyróżnia się cztery źródła prawa w islamie. Najważniejsza jest święta księga – Koran, po nim znajduje się sunna, a więc zbiór relacji dotyczących życia Mahometa. Kolejne dwa źródła to już narzędzia prawne: kijas (rozumowanie przez analogię) oraz idźma (jednomyślna zgoda). Koran zawiera cztery rodzaje przepisów: dotyczące postawy religijnej wiernych, odnoszące się do zewnętrznych, rytualnych obowiązków, przepisy moralne, a także przepisy regulujące wzajemne stosunki społeczne, rodzinne oraz międzyreligijne (czyli relacje: wierny – wierny, wierny – innowierca, wierny – niewierny).

W pierwszych wiekach istnienia islamu, wraz ze wzrostem liczby wyznawców, bardzo szybko okazało się, że Koran nie jest źródłem wystarczającym. Regulacja została uzupełniona przez interpretację sunny. Jest ona zbiorem opowieści na temat czynów i wypowiedzi Mahometa, stanowiącym mużłmańską tradycję religijną. Sunna przekazywana jest w hadisach (przekazach) przez przyjaciół, towarzyszy Proroka i świadków jego życia. Jest ona także źródłem wiary i podstawą prawa mużłmańskiego. W przypadkach, w których ani Koran, ani sunna nie wystarczały do rozstrzygnięcia wątpliwości, zaczęto stosować kijas – wnioskowanie przez analogię, której źródłem były przypadki wymienione w Koranie lub sunnie. Idźma to z kolei jednomyślne postanowienie – gdy pojawia się jakaś wątpliwość natury prawnej, zbiera się grupa mużłmańskich prawników, a każdy z radzących sądzi problem wedle swojej woli, aż do momentu uzyskania jednomyślności⁸, po czym decyzja jest rozpowszechniana wśród wiernych. Uznanie takiego postanowienia opiera się na przekonaniu, że decyzja tak podjęta nie może być niezgodna z wolą Boga (jeśli ogół wiernych może jednomyślnie postępować, to nie może to nie podobać się Bogu)⁹.

Należy zauważyć, że w świecie arabsko-mużłmańskim zagadnienie rozdziału religii od państwa jest kwestią uregulowaną w prawie stanowionym i jasnym pozostaje fakt, że w państwie mużłmańskim religii nie da się odsunąć w sferę

⁶ W. Krajewska, *Kobieta arabska*, Warszawa 1979, s. 85–89.

⁷ M. Zyzik, *op. cit.*, s. 22–25.

⁸ J.J. Nasir, *The Islamic Law of Personal Status*, Londyn 1990, s. 19.

⁹ *Ibidem*, s. 26.

prywatności. Wskazuje na to obecność islamu w niemal wszystkich konstytucjach państw muzułmańskich, które w przeważającej mierze nie są neutralne światopoglądowo¹⁰.

Za dobry przykład wykorzystywania wielu źródeł prawa w praktyce może posłużyć problem wielożeństwa, występujący w wielu krajach kultury islamu. Reformatorskie środowiska wskazują, że Koran dopuszcza poligamię, ale znacznie ją ogranicza. Środowiska konserwatywne, powołując się na sunny, negują jej dopuszczalność. Wiele jednak społeczności czasów starożytnych praktykowało i akceptowało poligamię, a Stary Testament zaświadcza o jej legalności, twierdząc, że król Salomon miał siedemset żon i trzysta konkubin (regulując nawet kwestie spadkowe pomiędzy żonami i dziećmi pochodzącymi z tych małżeństw). Talmud z kolei ogranicza ilość żon do czterech. W Nowym Testamencie natomiast nie znajduje się żaden wyraźny nakaz małżeństw monogamicznych ani żaden wyraźny zakaz wielożeństwa. Kościół rzymski potępił poligamię, lecz przy tym nie ustosunkował się do problematyki konkubinatu i prostytucji. Koran stanowi, że można poślubić maksymalnie cztery żony, ale tylko w przypadku statusu społecznego gwarantującego im i ich dzieciom dostatnie życie.

W krajach arabskich wielożeństwo nie zostało zapoczątkowane przez islam – wywodzi się z tradycji arabskich plemion i funkcjonowało na długo przed pojawieniem się religii. Istnieje przepaść pomiędzy wiarą i praktyką we wszystkich religiach, a postępowanie niektórych wiernych, muzułmanów czy chrześcijan, niekoniecznie reprezentuje islam bądź chrześcijaństwo¹¹.

Podobny rozdzwięk interpretacyjny ma miejsce, jeśli chodzi o kwestię kobiet jako świadków oraz wartości ich zeznań przed sądem. Wczesna społeczność żydowska nie akceptowała kobiet jako świadków, co w prawie zarówno religijnym, jak i świeckim trwało aż do końca XIX wieku. W wielu krajach islamu świadectwo kobiety jest mniej wiarygodne niż mężczyzny (wymaga się dwóch zeznań kobiet przy jednym złożonym przez mężczyznę). W Arabii Saudyjskiej natomiast kobiety w ogóle nie mogą występować przed sądem i nie posiadają biernego ani czynnego prawa wyborczego. Część krajów arabskich gwarantuje jednak koraniczną zasadę równości płci, także w dziedzinie sądownictwa i praw spadkowych. Warto również nadmienić, że od strony prawnej problem np. aborcji w niektórych państwach przedstawia się wręcz rewolucyjnie w stosunku choćby do Polski¹². Uregulowania prawne przyznające kobietom samodzielność oraz swobodę w podejmowaniu decyzji w kwestii własnego zdrowia i życia, niezależnie od zgody męża, wskazują na realizację zawartej w Koranie zasady równości płci i prawa do samodecydowania przy wyborze drogi życiowej. Wiesława Krajewska w swojej książce *Kobieta arabska* wyraża swój podziw dla prawodawstwa Tunezji, zaznaczając, że wprowadza ono wymóg zgody kobiety na małżeństwo i zakaz poli-

¹⁰ M.M. Dziekan, *Dzieje kultury arabskiej*, Warszawa 2008, s. 318.

¹¹ *Women in Islam vs. The Judeo-Christian Tradition Published by:* <http://www.Troid.org>.

¹² M. Zyzik, *op. cit.*, s. 18.

gamii, a takŹe dopuszcza przeprowadzenie zabiegu aborcji na proŹbę kobiety, co jest rzadkoŹcią w wielu krajach europejskich¹³.

PREZYDENT HABIB BOURGIBA I JEGO WPŁYW NA ROZWÓJ PRAW KOBIEȚ W TUNEZJI

Kobiety tunezyjskie do czasu odzyskania niepodległoŹci przez Tunezję okryte były charakterystycznymi dla tego kraju „białymi woalami”, wykonanymi z jedwabiu. Od 1956 r. kobiety wyemancypowały się i aktywnie realizujĄ się zawodowo, uzyskujĄc równa prawa z męŹczyznami. W rządziu około 10% urzędniów to kobiety, a duŹym osiągnięciem socjalnym było zrównanie zarobków kobiet i męŹczyzn, co nie jest tak oczywiste choćby w realiach europejskich.

Tunezyjska handlowiec, Leila Khayatt, zauwaŹyła, Źe jednĄ z najbardziej zaskakujĄcych rzeczy, jakie przydarzyły się jej od czasu, kiedy załoŹyła swoje przedsięwzięstwo w 1995 r., było wydarzenie, które miało miejsce na Źwiatowej Konferencji dotyczĄcej spraw kobiet, wygłosiła referat na temat praw kobiet w Tunezji. Belgijska delegatka zwróciła uwagę na fakt, Źe Tunezyjki posiadajĄ przywileje i prawa, o które Europejki zaczynajĄ dopiero walczyó, np. prawo do równego wynagrodzenia dla kobiet i męŹczyzn za pracę tej samej wartoŹci. Konstytucja tunezyjska stanowi o równym traktowaniu kobiet i męŹczyzn¹⁴. Dyskryminacja pomiędu prawami małŹonków jest ŹciŹle zakazana, a Tunezja jako jedno z pierwszych państw muzułmańskich i jedno z nielicznych państw arabskich całkowicie zakazała poligamii. Jedyny przypadek Tunezyjczyka, który posiadał więcej niŹ jednĄ Źonę, zanotowano w 1956 r., przed odzyskaniem przez kraj niepodległoŹci – poligamia była dozwolona podczas protektoratu Francji, ale juŹ wtedy najznamienitsi moderatori prawa zwracali uwagę na jej szkodliwoŹó i rodzące się z tego problemy prawne¹⁵.

Źywo dyskutowanym tematem zarówno w Stanach Zjednoczonych, jak i w Europie jest problematyka mobbingu oraz molestowania seksualnego, które stało się kwestiĄ niezmiernie istotnĄ, zwiĄszcza od momentu, w którym kobiety zaczęły pracowaó w dotychczas uznawanych za męskie zawodach, np. jako strażacy czy policjanci.

W Tunezji nie tylko aspekt moralnoŹci religijnej chroni kobiety przed tego typu dyskryminacjĄ, ale przede wszystkim ŹciŹla regulacja konstytucyjna i wysokie sankcje karne, jakie groŹĄ za złamanie prawa w tej materii¹⁶.

¹³ W. Krajewska, *op. cit.*, s. 94–97.

¹⁴ Konstytucja Republiki Tunezji z dnia 1 czerwca 1959 r. z póŹniejszymi zmianami. Pełny tekst: <http://confinder.richmond.edu/admin/docs/Tunisiaconstitution.pdf>.

¹⁵ Zob. szerzej: Concluding observations– CEDAW-Tunisia, s. 1–11, <http://www.bayefsky.com/docs.pkp/ona/conclobs/state/175/node/4/treaty/cedow/opt/O>.

¹⁶ M.M. Dziekan, *op. cit.*, s. 320–322.

Kwestia dyskryminacji ze względu na płeć jest obecna we wszystkich cywilizacjach i zakątkach świata, a szybki rozwój państw powoduje, że problem ten narasta. Obejmuje swym zasięgiem państwa z tradycyjnym islamskim społeczeństwem – np. Tunezja, po świeckie muzułmańskie państwa – np. Turcja. W obu tych krajach społeczeństwa są całkowicie muzułmańskie, ale prawo stworzone jest na wzór zachodnich państw, w których kościół i państwo są od siebie oddzielone. Obowiązki oraz przywileje obywateli są równo podzielone pomiędzy wszystkich, bez względu na płeć, religię czy pochodzenie etniczne¹⁷.

Tunezja jest krajem arabskim, gdzie kobiety mają najwięcej praw, uczestniczą aktywnie w życiu politycznym i społeczno-gospodarczym. Na tle starającej się o wejście do Unii Europejskiej Turcji można tu zauważyć duże różnice, zarówno w tradycyjnej, jak i uregulowanej prawnie sytuacji kobiet. W tunezyjskim parlamencie prawie 12% członków stanowią kobiety, w Turcji liczba ta sięga tylko 4%.

Większość praw kobiety uzyskały za panowania pierwszego prezydenta Habiba Bourgiby, na którego decyzje wielki wpływ miała żona – Francuzka. Zmniejszył on wpływ religii na państwo, zakazując noszenia hidżabu w miejscach publicznych, zdelegalizował poligamię, wprowadził równe prawo do rozwodu, który może być przeprowadzany tylko przed sądem, a także ustanowił równe prawa do opieki nad dziećmi po rozwodzie rodziców. W 1967 r. została zalegalizowana aborcja, która obecnie jest bezpłatna i dostępna dla kobiety, która nie musi posiadać zgody męża (jak ma to miejsce w Turcji), a zeznania dorosłej kobiety przed sądem są traktowane tak samo jak zeznania mężczyzny. Podstawowa równość między kobietami i mężczyznami jest zagwarantowana nie tylko w Konstytucji Tunezji, ale również w innych aktach prawa państwowego¹⁸.

Art. 6 Konstytucji Tunezji stanowi, że: „Wszyscy obywatele mają te same prawa i te same obowiązki. Są równi z mocy prawa”, a art. 20 i 21 ustanawiają prawo kobiet do głosowania i zajmowania publicznych stanowisk¹⁹.

Kodeks cywilny, promulgowany 13 sierpnia 1956 r., zakazuje poligamii, ustanawia wspomnianą wcześniej instytucję sądowego przeprowadzenia rozwodu, wskazuje minimalny wiek dla kobiet na zawarcie małżeństwa (17 lat), zastrzegając obowiązek uzyskania zgody na nie, a także daje pełne prawo do opieki nad dziećmi²⁰.

W październiku 1997 r. prezydent Ben Ali wprowadził prawo wybieralności do parlamentu dla wszystkich obywateli, którzy mają choć jednego rodzica posiadającego obywatelstwo tunezyjskie, bez rozróżnienia, czy rodzicem tym jest ojciec, czy matka.

¹⁷ Zob. szerzej: <http://www.tunisienfo.com/documents/options/chapter3.html>.

¹⁸ T. Haddad, *Nasze kobiety w islamskim prawie i społeczeństwie*, Warszawa 1930, s. 11–17.

¹⁹ Konstytucja Republiki Tunezji z dnia 1 czerwca 1959 r. z późn. zm.; cyt. za: <http://confinder.richmond.edu/admin/docs/Tunisiaconstitution.pdf>.

²⁰ Kodeks cywilny Republiki Tunezji z dnia 13 sierpnia 1956 r. Pełny tekst: <http://www.ucc.ie/law/restitution/civi.htm>.

Nowelizacje objęły również kodeks cywilny. W lipcu 1993 r. wprowadzono postanowienie dotyczące obowiązku traktowania się przez małżonków z wzajemnym szacunkiem i miłością, wspólnego partycypowania w wychowaniu dzieci, a także wzajemnej pomocy. Nowelizacja ta zastąpiła regulację stanowiącą o posłuszeństwie kobiety wobec męża i całkowitej opiece sprawowanej nad dziećmi przez ojca²¹.

Od 1993 r., zgoda matki na zawarcie małżeństwa przez niepełnoletnie dziecko stała się wystarczająca, a wstąpienie w związek małżeński przez nieletnią kobietę dawało jej prawo do samodzielnego decydowania o swoim życiu prywatnym, o czym stanowi art. 153 kodeksu cywilnego, ustanawiający emancypację przez małżeństwo.

Zmiany w kolejnych latach ustanowiły obowiązek alimentacyjny na rzecz kobiet i dzieci po rozwodzie, a także klauzulę zezwalającą Tunezyjkom na przeniesienie obywatelstwa na dzieci pochodzące z małżeństwa z obywatelem innego państwa. Wszystkie te elementy ukazują daleko idące reformy w poprawie statusu kobiet w Tunezji.

W 1996 r. podjęto kroki ku standaryzacji kryteriów przyznawania pomocy społecznej w sektorach publicznych i prywatnych, bez względu na płeć osoby potrzebującej pomocy²².

Wewnętrzne reformy przeprowadzone w ostatnich latach mają na celu zwiększenie pola działania organizacji kobiecych, a także ograniczenia nierówności w statusie kobiet i mężczyzn do minimum. Ministerstwo do spraw Kobiety i Rodziny, Kobiecte Centrum Badań, Dokumentacji i Informacji (CREDIF), Narodowa Rada do spraw Kobiet i Rodziny, to instytucje, które zostały powołane decyzją Prezydenta Ben Alego do monitorowania i lepszej kontroli wdrażanych w życie przepisów dotyczących praw kobiet poprzez tworzenie corocznych raportów i sprawozdań. Zaadoptowanie do tego planu także kobiet z rejonów wiejskich miało na celu zwiększenie ich roli w życiu społecznym i pełne uświadomienie przysługujących im praw.

Badania przeprowadzone w 1998 r. wskazują, że 99% tunezyjskich 6-latek uczęszcza do szkoły, proporcja kobiet w szkołach średnich do ogólnej liczby kobiet to 50,2%, a w szkolnictwie 48% ogólnej liczby studentów to kobiety. Uczestniczenie w rynku pracy to około 1% populacji, którą stanowią kobiety, a 2000 z nich kieruje swoimi prywatnymi przedsiębiorstwami. W Izbie Deputowanych kobiety stanowią 11,5%, 16,7% w Radach Miejskich, 12% to ministrowie zajmujący najwyższe stanowiska państwowe, 27% to sędziowie, 31% prawnicy, 40% nauczyciele, 34,4% dziennikarze²³.

Tunezja przystąpiła do sześciu z siedmiu głównych konwencji Narodów Zjednoczonych dotyczących praw człowieka, a mianowicie: do Międzynarodowego paktu praw obywatelskich i politycznych; Międzynarodowego paktu praw

²¹ N.H. Saleh, *Doktryna islamu i konstytucje państw arabskich*, Warszawa 1993, s. 184–195.

²² *Ibidem*, s. 197.

²³ T. Haddad, *op. cit.*, s. 19.

gospodarczych, społecznych i kulturalnych (1969), Międzynarodowej konwencji w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji rasowej (1967), Konwencji w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji wobec kobiet (1985), Konwencji w sprawie zakazu stosowania tortur i innego okrutnego, niehumanitarnego lub poniżającego traktowania albo karania (1988), Konwencji o prawach dziecka (1992). Przystąpiła również do ośmiu konwencji Międzynarodowej Organizacji Pracy w sprawie praw człowieka: dwóch konwencji (87 i 98) dotyczących wolności związkowej i rokowań zbiorowych (1957), dwóch konwencji (29 i 105) w sprawie pracy przymusowej lub obowiązkowej (1959 i 1962, odpowiednio), dwóch konwencji (100 i 111) w sprawie eliminacji dyskryminacji w zakresie zatrudnienia i pracy (odpowiednio 1968 i 1959), oraz dwóch konwencji (138 i 182) odnoszących się do zakazu pracy dzieci i nieletnich (1995 i 2000, odpowiednio). Konwencja w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji wobec kobiet stanowić miała potwierdzenie przestrzegania praw kobiet w tym kraju i fundament do dalszych zmian. Publicznie ogłoszono jednak, że Tunezja nie będzie stosować żadnych regulacji i rozwiązań, które nie są zgodne z przepisami pierwszego rozdziału Konstytucji, który stanowi, że islam jest religią stanu. Tunezja przyjęła Kairską deklarację praw człowieka w islamie, wydaną w 1990 r. przez ministrów spraw zagranicznych z krajów muzułmańskich, przystąpiła również do Arabskiej karty praw człowieka, przygotowanej podczas arabskiego szczytu w Tunezji w maju 2004 r., przystąpiła do Afrykańskiej karty praw człowieka i ludów (1983), a także ratyfikowała protokół do Afrykańskiego Trybunału Praw Człowieka i Ludów (2004)²⁴.

Kilka rodzajów instytucji zajmujących się problematyką praw człowieka w Tunezji znajduje się na poziomach struktur rządowych. Funkcjonują również krajowe instytucje i organizacje pozarządowe (NGO). Na szczeblu rządowym istnieje duża sieć struktur zajmujących się prawami człowieka, z których najbardziej godnym uwagi jest Urząd Specjalnego Doradcy Prezydenta do spraw Praw Człowieka (1991), który otrzymał zadanie monitorowania polityki państwa w zakresie ochrony praw człowieka i podniesienia poziomu przestrzegania praw człowieka na stałe²⁵.

Na poziomie instytucji krajowych Najwyższy Urząd do spraw Praw Człowieka i Wolności został ustanowiony dnia 7 stycznia 1991 r. Jego uprawnienia obejmują głównie udzielanie pomocy i dbanie o rozwój instytucji praw człowieka oraz podstawowych wolności, poprzez udzielanie konsultacji, sugestii, a także prowadzenie badań. Tunezyjskie Stowarzyszenie na rzecz Praw Człowieka (1977) jest jedną z wiodących organizacji w świecie arabskim, ponieważ jego działania obejmują wszystkie aspekty tej problematyki, w tym sytuację kobiet. Inne organizacje pozarządowe zajmują się poszczególnymi grupami społecznymi i realizacją

²⁴ Zob. szerzej: <http://www.state.gov/g/drl/rls/hrrpt/2001/nea/8273.htm>.

²⁵ Zob. szerzej: <http://www.arabhumanrights.org/en/>.

programu przestrzegania praw człowieka (Towarzystwo Rozwoju i Solidarności [1990] i Towarzystwo Kobiet dla Zrównoważonego Rozwoju [1994])²⁶.

ALGERIA – PRAWO STANOWIONE KONTRA ISLAM

Państwowe prawo stanowiące Algierii nie zawiera żadnych klauzul mówiących o dyskryminacji ze względu na płeć. Art. 29 Konstytucji z 1966 r. stanowi o równości obywateli wobec prawa, „bez dyskryminacji ze względu na urodzenie, rasę, płeć i poglądy polityczne, a także bez względu na pochodzenie społeczne”²⁷.

Algieria ratyfikowała również Konwencję o likwidacji wszelkich form dyskryminacji wobec kobiet, przyjętą przez Narody Zjednoczone dnia 18 grudnia 1979 r.

Kobiety mają nielimitowany dostęp do opieki zdrowotnej na równym poziomie z mężczyznami, również w kwestii pomocy w planowaniu rodziny i regulacji urodzin, choć aborcja jest zakazana. Art. 56 Konstytucji gwarantuje także równy dostęp obu płci do bezpłatnego szkolnictwa, które jest obowiązkowe do 14. roku życia. Należy zaznaczyć, że w ostatnich latach coraz większa liczba dziewcząt chodzi do szkoły, niestety po przekroczeniu 14. roku życia większość z nich nie kontynuuje nauki i nie podejmuje działalności zawodowej, pozostając w domu. Trzeba jednak powiedzieć, że ich zachowanie wykazuje cechy bardziej otwartego i postępowego w tej materii. W przeszłości kobiety, próbując aktywności na polu zawodowym, napotykały trudności w postaci fundamentalnych regulacji blokujących dostęp do szkolnictwa czy zatrudnienia. Widoczne są także istotne różnice pomiędzy terenami miejskimi i wiejskimi²⁸.

Dyskryminacja dziewczynek w szkole prowadzi do zwiększania się i tak już wysokiego poziomu analfabetyzmu wśród dorosłych kobiet 72% z nich kończy edukację obowiązkową, podczas gdy wśród chłopców jest to odsetek 86%. 37,8% kobiet w wieku pomiędzy 15. a 24. rokiem życia nie potrafi czytać, w porównaniu do 13,8% mężczyzn w tym samym wieku. 53% ogólnej liczby kobiet jest analfabatkami, wśród 28% ogólnej liczby mężczyzn. Statystyki szkolne, przeprowadzane na zlecenie Ministerstwa Zdrowia i Populacji (Ministry of Health and Population), potwierdzają te dane²⁹.

Kodeks rodzinny, przyjęty dnia 9 czerwca 1984 r. oddaje kobietę, która wychodzi za mąż, spod władzy ojca pod władzę męża. Warto zauważyć, że kobiety

²⁶ Za <http://www.arabhumanrights.org>.

²⁷ Konstytucja Algierii uchwalona dnia 19 listopada 1976 r., weszła w życie dnia 22 listopada 1976 r., ze zmianami z dnia 3 listopada 1988 r., 23 lutego 1989 r. i 26 listopada 1996 r. Pełny tekst: <http://www.state.gov/g/drl/rls/hrrpt/2001/nea/8273.htm>.

²⁸ M.M. Dziekan, *op. cit.*, s. 320.

²⁹ Dane pochodzą z Raportu Rady Europy...

w Algierii mogą zajmować wysokie stanowiska państwowe i kierownicze, ale muszą akceptować poligamię i tzw. zwyczaj „porzucenia przez męża”, jako przysługujące mu prawo³⁰. Są one uwięzione w pułapce rodzinnych zależności i przesądów. Znajdują się pod władzą ojca lub innego ustanowionego na jej rzecz opiekuna prawnego, a następnie pod kontrolą męża, który ma obowiązek utrzymywać ją i zaspokajać jej życiowe potrzeby, lecz przy tym całkowicie kontrolując jej życie. Kobiety są zobowiązane do posłuszeństwa wobec mężów, np. art. 39 Kodeksu rodzinnego stanowi, że mąż ma prawo zakazać żonie pracy, gdyż znajduje się ona pod całkowitą jego kontrolą i zobowiązana jest do zachowania absolutnego posłuszeństwa oraz respektowania decyzji męża jako głowy rodziny³¹.

Algierskie kobiety nie są wolne także w kwestii wyrażania zgody na własne małżeństwo – decyzja ta oraz przyjęcie zaręczyn należy do opiekuna kobiety. Dodatkowo, muzułmanki nie mają prawa do poślubienia niemuzułmanina, podczas gdy mężczyznom przyznane jest prawo do poślubienia niemuzułmanki³².

Nie istnieje również pojęcie wspólności majątkowej między małżonkami. Separacja majątków ma miejsce *de facto* z mocy prawa. Teoretycznie kobiety mogą zarządzać swoją własnością niezależnie, bez kontroli sprawowanej przez męża, ojca czy brata. Kodeks cywilny ustanawia wiek dla pełnej zdolności do czynności prawnych na 19 lat.

Kolejnym istotnym problemem jest łatwość rozwiązania przez mężów kontraktu małżeńskiego – może on porzucić żonę w każdej chwili, posiadając również prawo do utrzymywania czterech żon, jeżeli ma na to warunki finansowe. Dla kontrastu należy zauważyć, że kobiecie o wiele trudniej jest porzucić swojego męża, a nawet uzyskać legalny rozwód. Należy wskazać i udowodnić konkretne przewinienia oraz wady męża (np. niezdolność do utrzymania rodziny, bezpłodność). Drugim sposobem rozwiązania kontraktu małżeńskiego jest „wykupienie stanu wolnego” za określoną sumę pieniędzy, lecz najczęściej przewyższa to możliwości finansowe całej rodziny. Sam rozwód sytuuje kobietę w tragicznej wręcz sytuacji: dom, w którym mieszkali małżonkowie, po rozwodzie przechodzi na własność męża, niezależnie od tego, która ze stron była jego właścicielem przed ślubem, także w sytuacji, gdy to matka sprawuje opiekę na dziećmi³³, a kobiety, które po rozwodzie chcą wrócić do domu pod opiekę ojca, są najczęściej

³⁰ Kodeks rodzinny z dnia 9 czerwca 1984 r. Pełny tekst: <http://www.llrx.com/features/algerian.htm>.

³¹ *Ibidem*, art. 9.

³² Konstytucja Algierii uchwalona dnia 19 listopada 1976 r., weszła w życie dnia 22 listopada 1976 r., ze zmianami z dnia 3 listopada 1988 r., 23 lutego 1989 r. i 26 listopada 1996 r. Pełny tekst: <http://www.state.gov/g/drl/rls/hrrpt/2001/nea/8273.htm>.

³³ Kodeks rodzinny z dnia 9 czerwca 1984 r., art. 9–22. Pełny tekst: <http://www.llrx.com/features/algerian.htm>.

przepędzane. Jeżeli nie mają żadnego innego opiekuna poza mężem, mogą wrócić do jego domu, tylko jeśli je na to stać, a mąż wyrazi na to zgodę. Bardzo często kobiety nie mają żadnych środków na utrzymanie, a znalezienie pracy jest wręcz niemożliwe. Nie posiadają wykształcenia, co wiąże się z poruszonym już problemem ograniczenia dostępu do edukacji i zatrudnienia. To wyjaśnia fakt, dlaczego od 1984 r. tysiące kobiet wraz z dziećmi znalazło się na ulicy bez dachu nad głową, bez dochodów i szans na poprawę sytuacji³⁴.

Według art. 55 Konstytucji Algierii, każdy ma prawo do pracy. Ustawa o zatrudnieniu z kwietnia 1990 r. zakazuje dyskryminacji przy zatrudnieniu kobiet³⁵. W rzeczywistości jest to jednak teoria, gdyż prawo do pracy, zagwarantowane w Konstytucji i ustawach, jest ograniczane absolutnym prawem mężów do decydowania o życiu żony. Zauważalna jest rażąca różnica liczby kobiet i mężczyzn posiadających pracę. Bezrobocie z przyczyn ekonomicznych sięga 30%. Kobiety to tylko 5% zatrudnionych w ogólnej liczbie pracujących osób w wieku produkcyjnym. Bezrobocie wśród kobiet różnicuje się również na tereny miejskie i wiejskie. Pracujące kobiety to głównie nauczycielki (zajmują 38% miejsc w szkolnictwie), pracownice opieki zdrowotnej (44,5%), administracji (18%), ale w handlu i przemyśle to już tylko około 4–5%³⁶.

W Algierii wyróżnia się grupy pracowników, którzy podlegają zwolnieniom w pierwszej kolejności, w związku z wiekiem, małą wydajnością pracy lub przyjętym kulturowo podziałem ról społecznych. Prawo przyznaje mężczyźnie władzę decydowania o losach rodziny, ale nakłada również na niego obowiązek utrzymania domu, tym samym ustanawiając go wyżej w hierarchii prawa do pracy. Wykładnia prawa doprowadza do sytuacji, w której pracujące kobiety są narażone na większe ryzyko zwolnień przez fakt pozostawania pod ciągłą opieką ojca bądź męża, którzy na mocy art. 37 kodeksu rodzinnego mają obowiązek zagwarantowania im środków do życia i opieki³⁷.

Art. 8 kodeksu legalizuje związki poligamiczne, podkreślając uprawnienie do żądania rozwodu przez żonę, która nie wyraża zgody na zawarcie przez męża kolejnego związku małżeńskiego³⁸, choć w praktyce jej zezwolenie nie jest wymagane, a mąż ma generalny obowiązek poinformowania o swoich zamiarach. Kobiety są chronione przed poligamią tylko w teorii, gdyż w praktyce nie mogą zakazać mężowi zawarcia małżeństwa z kolejną kobietą. Idąc dalej, należy zauwa-

³⁴ Dane pochodzą z Raportu Rady Europy...

³⁵ Konstytucja Algierii uchwalona dnia 19 listopada 1976 r., weszła w życie dnia 22 listopada 1976 r., ze zmianami z dnia 3 listopada 1988 r., 23 lutego 1989 r. i 26 listopada 1996 r., art. 55. Pełny tekst: <http://www.state.gov/g/drl/rls/hrrpt/2001/nea/8273.htm>.

³⁶ Dane pochodzą z Raportu Rady Europy...

³⁷ Kodeks rodzinny z dnia 9 czerwca 1984 r., art. 37. Pełny tekst: <http://www.llrx.com/features/algerian.htm>.

³⁸ *Ibidem*, art. 25–27.

żyć, że kobiety prawie zawsze decydują się na życie w małżeństwie poligamicznym, niezależnie od tego, jak są traktowane przez męża, gdyż jedyną alternatywą jest ubóstwo i życie na ulicy – nie stać ich na kosztowną procedurę rozwodową i późniejsze samodzielne utrzymanie.

Kodeks rodzinny nie chroni praw algierskich kobiet, stawiając je bardzo często w sytuacji niepewności i braku wyboru. Jest tym samym niezgodny z Konstytucją Algierii, która gwarantuje równe prawa dla kobiet i mężczyzn, a także z fundamentalnymi regulacjami prawa międzynarodowego. Należy tutaj wskazać takie akty jak: Powszechną deklarację praw człowieka i Konwencję w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji wobec kobiet, którą Algieria podpisała i ratyfikowała.

Istniejące organizacje kobiece walczą w Algierii o likwidację kodeksu rodzinnego w całości, a decyzja ostateczna należy do prezydenta kraju, który może znieść jego obowiązywanie.

W algierskim parlamencie kobiety odgrywają jedynie rolę symboliczną. Toczone przez nie batalie o liberalizację życia oraz rzeczywiste zrównanie praw kobiet i mężczyzn odsuwane są na dalszy plan, a tym samym nie zawierają się w corocznej strategii rządu. Nie podejmuje się żadnych działań prowadzących do zmiany kodeksu rodzinnego, a także jakichkolwiek akcji rządowych dążących do poprawy sytuacji kobiet w tym kraju. Organizacje kobiece walczą o równy dostęp do nauki i zmianę granicy wieku dla obowiązku szkolnego z 14 na 18 lat. Zwracają również uwagę na konieczność podniesienia wieku dopuszczającego zawarcie małżeństwa, legalizacji aborcji, zrównania prawa do zatrudnienia i zagwarantowania równości płac, a także zagwarantowania opieki dla kobiet maltretowanych psychicznie i fizycznie.

Sytuacja kobiet algierskich pogorszyła się po konflikcie zbrojnym, który miał miejsce w Algierii w 1992 r. – fundamentaliści islamscy wypowiedzieli wojnę wszystkim organizacjom kobiecym i samym kobietom, które stały się ofiarami porwań, szantaży, ataków bronią chemiczną i pożarów. W ostatnich dziesięcioleciach zorganizowane grupy przestępcze przeprowadziły zmasowane ataki, podczas których 300 kobiet i dziewcząt zostało porwanych, a większości z nich nigdy nie odnaleziono³⁹.

Kolejnym problemem wciąż obecnym w algierskiej rzeczywistości jest sytuacja żon, których mężowie zostali porwani lub zaginęli. Narodowe Stowarzyszenie do spraw Rodzin i Osób Zaginionych (The National Association of Families

³⁹ W styczniu 1992 r. doszło do wojskowego zamachu stanu. 14 stycznia 1992 r. do dymisji podał się dotychczasowy prezydent Bendzedid Szadil, a władzę oficjalnie przejęła, powołana przez armię, pięćoosobowa Rada Państwa, na czele której stanął Mohammed Budiaf. Aby zapobiec rozruchom i formowaniu się konspiracyjnych organizacji, wprowadzono stan wyjątkowy. Historia pokazała, że zaprowadzony przez wojskowe władze porządek miał niezwykle kruche podstawy. Tym samym rozpoczęła się algierska wojna domowa, w której życie straciło blisko 200 tys. osób, za: <http://www.psz.pl/tekst-6416/Lukasz-Golota-Konflikt-w-Algierii/Str-3>.

of the Disappeared) odnotowało liczbę ponad 3,5 tys. osób, które zostały porwane bądź zaginęły. Setki naocznych świadków relacjonujących przypadki zaginięć i porwań nie miało wątpliwości, że skala tego zjawiska i nieudolność wszelakich służb wiąże się z działalnością terrorystyczną wewnątrz kraju uzbrojonych grup uprowadzających ludzi dla okupu. Kobiety cierpią nie tylko przez fakt zaginięcia bliskiej osoby, ale głównie przez restrykcyjne przepisy Kodeksu rodzinnego, które regulują pozycję prawną osoby zaginionej⁴⁰.

Opiekę nad dziećmi sprawują ojcowie, a prawo to przejmują kobiety tylko w przypadku ich śmierci. Nawet w sytuacji rozwodu, gdy opieka nad dziećmi przyznana jest matce, prawnym opiekunem w rzeczywistości jest ojciec. Można sobie jedynie wyobrazić następstwa sytuacji, w której np. ojciec znika bez śladu. Gdy mąż umiera i są po nim potomkowie, wdowy dziedziczą tylko do 1/8 majątku pozostawionego przez zmarłego, podczas gdy wdowcy mają prawo do 1/4 majątku żony⁴¹.

W Algierii tysiące kobiet tkwi w okrutnie paradoksalnym położeniu, bycia zgodnie z literą prawa wciąż zamężną kobietą, ale *de facto* wdową. Mimo że mogą żądać określenia ich pozycji przez prawo na nowo, jest to w rzeczywistości niewykonalne. Zaginięcia niosą nie tylko zagrożenia i konsekwencje dla pozostawionych żon, ale również dla dzieci. Uzyskanie zaświadczenia o uznaniu za zmarłego wiąże się z długim procesem sądowym, trwającym od kilku do kilkunastu lat i olbrzymimi kosztami. W okresie stabilizacji i pokoju wewnętrznego w Algierii sędziowie uznawali za zmarłą osobę, od zaginięcia której minął okres czterech lat. Po konfliktach i zamieszkach w 1992 r. uzyskanie takiego zaświadczenia stało się niemal niemożliwe, ponieważ niezbędne jest znalezienie winnych zaginięcia i ich ukaranie za popełnione przestępstwo⁴². Zorganizowane grupy przestępcze dysponują nieograniczonymi środkami finansowymi i kadrą wykwalifikowanych doradców, którzy w procesach sądowych o uznanie za zmarłego najczęściej zaprzeczają jakimkolwiek związkom z zaginięciem. Doprowadza to do odrzucania przez sądy próśb osamotnionych kobiet o uznanie za zmarłych ich mężów. Kobiety, którym oficjalnie odmówiono uznania ich za wdowy, latami muszą walczyć o przyznanie im podstawowych praw i zwolnienie z obowiązku posłuszeństwa⁴³.

MAROKO I WYBOISTA DROGA DO EUROPY

Pozycja i rola kobiet w marokańskim społeczeństwie stały się czołowym tematem debat publicznych autorytetów i dotycząją wszystkich sfer życia.

⁴⁰ Dane pochodzą z Raportu Rady Europy...

⁴¹ *Ibidem*, art. 37–42.

⁴² M. Zyzik, *op. cit.*, s. 9–11.

⁴³ *Ibidem*, s. 14.

Jest to również kwestia balansowania na granicy autorytetów moralnych, mających swe źródło w islamie, a nowoczesnością i ogromnym pragnieniem „przynależności do Europy”.

Konstytucja Maroka z 1992 r. ustanawia kraj jako konstytucyjną, demokratyczną i społeczną monarchię, w której władza należy do suwerennego narodu. Wyraża on swoją wolę w drodze referendum i innych przewidzianych konstytucyjnie formach. W art. 5 Konstytucja stanowi, że wszyscy są równi wobec prawa, a w art. 8 przyznaje równe prawa polityczne, bez względu na płeć, wszystkim obywatelom. Gwarantuje się również wolność głoszenia poglądów, wyborów i przemieszczania się po całym terytorium królestwa. Art. 13 stanowi o dostępie do nauki i pracy, które są zagwarantowane dla wszystkich obywateli, art. 12 zapewnia równy dostęp do sprawowania funkcji publicznych⁴⁴.

Marokańskie kobiety cierpią z powodu różnych form dyskryminacji, zarówno prawnej, jak i kulturalnej, ponieważ ich pozycja prawna jest uregulowana w *Mudawanie*⁴⁵ – kodeksie osobistych praw, bazującym na prawie muzułmańskim. Czynnikiem determinującym pozycję prawną określonej osoby nie jest jej narodowość, ale religia, jaką wyznaje.

Przy okazji obchodów 51. rocznicy Powszechnej deklaracji praw człowieka król Mohammed VI zadeklarował publicznie, że zobowiązuje się dążyć do zmian sytuacji kobiet w Maroku. W rezultacie tej obietnicy, popartej kampanią prowadzoną przez organizacje kobiece, zwiększyła się liczba kobiet kandydujących i wybieranych do parlamentu – do 10%. Plany reform obejmowały również zakazanie poligamii i ustalenie wieku dopuszczalnego na zawarcie małżeństwa – 18 lat. Należy zauważyć, że kiedy w 1998 r. władzę objęli lewicowcy, strategia równouprawnienia kobiet nabrała na sile, napotykając jednak na silny opór ze strony fundamentalnych środowisk w parlamencie. Propozycje aby przeprowadzić nowelizację *Mudawany*, opartej na prawie szariatu, w związku z licznymi protestami opozycji zostały porzucone. Niejednokrotnie Mohammed VI publicznie popierał zmiany kodeksu polegające na przyznaniu obywatelstwa marokańskim dzieciom w ich zagranicznych państwach. *Mudawana* wcześniej ograniczała prawo do nabycia obywatelstwa dla dzieci urodzonych z marokańskich przodków. Wyjątkami od tej reguły były dzieci, których ojcowie są nieznanymi bądź dziećmi w wieku pomiędzy 16. i 18. rokiem życia, a ich status prawny w Maroku nie jest kwestionowany przez ministra sprawiedliwości. Nowelizacja ta została przedłożona pod głosowanie w parlamencie Maroka i przyjęta⁴⁶.

⁴⁴ Konstytucja Maroka z 1992 r., ze zmianami z 1996 r. Pełny tekst: <http://www.state.gov/g/drl/rls/hrrpt/2001/nea/8273.htm>.

⁴⁵ *Mudawana* jest to kodeks rodzinny Maroka, opierający się na Malickiej szkole sunnickiej islamu, chwalony przez działaczy na rzecz praw człowieka za jego społeczne i religijne reformy, choć w praktyce skrajnie nietolerancyjny i krzywdzący wobec kobiet, za: <http://en.wikipedia.org/wiki/Mudawana>.

⁴⁶ Zob. szerzej: <http://en.wikipedia.org/wiki/Mudawana>.

Organizacje kobiece walczą, podobnie jak w przypadku Algierii, o równy dostęp do nauki i ustanowienie wieku 18 lat dla obowiązku szkolnego. Zwraca się również uwagę na konieczność legalizacji aborcji, zrównania prawa do zatrudnienia i zagwarantowania równych płac, a także opieki dla kobiet maltretowanych psychicznie i fizycznie.

Zakłada się, że wprowadzenie międzynarodowych standardów i instrumentów prawnych zwiększy szanse marokańskich kobiet na polepszenie ich sytuacji. Wiele z działaczek ma jednak poważne wątpliwości związane z efektywnością tych działań, zauważając, że jedynie zdecydowane akcje i działania mogą przynieść oczekiwane rezultaty. Promocja praw kobiet powinna dotyczyć nie tylko sfery prawa, ale także kultury, światopoglądu i edukacji. Najpilniejszą kwestią jest walka z analfabetyzmem, który według badań z 2000 r. wynosił od 16 do 31% na przestrzeni lat 1980–1995⁴⁷.

W ostatnich latach pojawiły się tendencje dążenia do całkowitego zniesienia poligamii w Maroku. Kwestia ta bardziej niż z ochroną praw kobiet ma związek z finansami i ekonomią. Koran, dopuszczając poligamię, podkreśla jednak, że może mieć ona miejsce tylko w sytuacji posiadania wystarczających środków finansowych, wymaganych, aby utrzymać wszystkie żony i dzieci pochodzące z tych związków. W Maroku jest to jednak praktycznie niemożliwe. Kobiety posiadają tu prawa wyborcze, kształcą się, zwłaszcza mieszkanki wielkich miast, pracują i poruszają się ze względną swobodą poza domem. Oficjalnie obowiązują prawa określone w szariacie, które uzależniają kobietę, na przestrzeni całego jej życia, od decyzji męskich krewnych. Mimo że islam zakłada, że dorosła kobieta jest w pełni zdolna do samodzielnych i niezależnych decyzji, to jednak regulacje prawne sankcjonują ubezwłasnowolnienie. Neguje się prawo do swobodnego wyboru miejsca zamieszkania, a kobieta w ramach małżeństwa zobowiązana jest do całkowitego podporządkowania się woli męża⁴⁸.

Omawiając problematykę praw kobiet, nie można zapomnieć o instytucji rozwodu, która może przybrać jedną z trzech form: porzucenia, które odbywa się na życzenie męża, rozwodu, którego może zażądać również kobieta (jest to jednak sytuacja bardzo rzadka) i wreszcie instytucja rozwodu wraz z rekompensatą pieniężną na rzecz męża (kobieta „odkupuje” swoją wolność za określoną sumę pieniędzy)⁴⁹.

W Maroku prawo surowo karze cudzołóstwo, uznając je jednocześnie jako okoliczność łagodzącą dla męża, który sam wymierzył sprawiedliwość, zabijając żonę przyłapaną na „gorącym uczynku” (kara może być w takim wypadku złagodzona od 1 roku do nawet 5 lat). Okoliczności łagodzące nie mogą być jednak zastosowane w stosunku do żony, która w afekcie zabija zdradzającego ją męża.

⁴⁷ Dane pochodzą z Raportu Rady Europy...

⁴⁸ M. Zyzik, *op. cit.*, s. 11.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 12–14.

Aborcja jest nadal zakazana i traktowana jako ciężkie przestępstwo, zagrożone karą od 6 miesięcy do 2 lat pozbawienia wolności, a także grzywną w wysokości 120 do 500 dirhams. Podobnie jak w przypadku Algierki, muzułmanie w Maroku nie wolno poślubić nie-muzułmanina, lecz ograniczenia te nie mają miejsca w stosunku do mężczyzn, którzy swobodnie mogą poślubić niemuzułmankę⁵⁰.

Status prawny kobiet jest zatem ciągle uwarunkowany przez obowiązywanie dwóch aktów prawnych: Konstytucji (statuującej wolność i równość dla wszystkich obywateli, bez względu na płeć) i tekstu kodeksu Mudawany, który zarówno w sferze ekonomicznej, jak i politycznej całkowicie opiera się na tradycyjnym prawie szariatu. Jakikolwiek próby zmian napotykają sprzeciw wśród konserwatywno-patriarchalnych władz i części społeczeństwa. Niektóre z organizacji kobiecych w Maroku zwracają uwagę na fakt, że wszystkie podstawowe problemy z równouprawnieniem dla kobiet mają swoje źródło w Mudawanie, gdyż konstytuuje ona dyskryminację, poniżając i źle traktując kobiety w ich własnych rodzinach, a także w całym państwie. Nadal posiadają one status „gatunku podrzędnego” w polityce, ekonomii czy prawie, a także wciąż obecny jest przymus zgody męża na odwiedzinach krewnych żony czy jej samotne wyjście poza teren domu.

W 1977 r. Maroko ratyfikowało Pakt o prawach osobistych i politycznych. W art. 3 ustanowiona jest równość między kobietami i mężczyznami, a w art. 23 zawarta jest zasada równości praw i obowiązków małżonków podczas trwania małżeństwa i po jego ustaniu⁵¹.

W 2003 r. z inicjatywy króla Mohammeda VI powołano komisję, która miała za zadanie zebrać w punktach propozycje zmiany Mudawany. W styczniu 2004 r. parlament Maroka przegłosował reformy, ograniczając poligamię, podwyższając wiek dziewcząt do zamążpójścia na 18 lat, a także oddając odpowiedzialność za rodzinę w ręce obydwu małżonków. Rozwód zalegalizowano jedynie w formie przeprowadzonej przez sąd, z zachowaniem wszystkich praw współmałżonka. Każda propozycja zmiany została przez pomysłodawców poparta odpowiednimi wersetami Koranu i hadisów (przekazów z czasów bliskich Mahometowi)⁵².

Maroko przystąpiło do siedmiu głównych konwencji Narodów Zjednoczonych w sprawie praw człowieka: Międzynarodowego paktu praw obywatelskich i politycznych; Międzynarodowego paktu praw gospodarczych, społecznych i kulturalnych (1979), Międzynarodowej konwencji w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji rasowej (1970), Konwencji w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji wobec kobiet (1993), Konwencji w sprawie zakazu stosowania tortur i innego okrutnego, nieludzkiego lub poniżającego traktowania albo karania (1993), Konwencji o prawach dziecka (1993) oraz Międzynarodowej

⁵⁰ Konstytucja Maroka z 1992 r., ze zmianami z 1996 r. Pełny tekst: <http://www.state.gov/g/drl/rls/hrrpt/2001/nea/8273.htm>.

⁵¹ Dane pochodzą z Raportu Rady Europy...

⁵² *Ibidem*.

konwencji o ochronie pracowników migrujących i członków ich rodzin (1993). Maroko ratyfikowało również dwa protokoły fakultatywne Konwencji o prawach dziecka, dotyczące udziału dzieci w konfliktach zbrojnych (2002) oraz w sprawie sprzedaży dzieci, wykorzystywania dzieci do prostytucji i materiałów pornograficznych (2001)⁵³.

W kwietniu 2006 r. nastąpiła pierwsza promocja kobiet „*morchidate*” (przewodników religijnych, którzy zajmują się propagowaniem i tłumaczeniem treści Koranu). Doprowadziło to do wielkiego ożywienia dyskusji na temat roli kobiet w życiu społecznym i kulturalnym. Mimo że w Koranie nie ma zakazu prowadzenia przez kobiety modlitw, a więc nie istnieje koraniczny zakaz pełnienia przez nie funkcji *morchidate*, w krajach muzułmańskich wielowiekowa tradycja nie znała na przestrzeni wieków przypadku kobiety-imama.

LIBIA – ARABSKA DŻAMAHIRIJA MAGHREBU

Ludowo-Socjalistyczna Libijska Arabska Dżamahirija jest dyktaturą, ustanowioną przez pułkownika Muammar al-Gaddafiego, którą rządzi od 1969 r., gdy pokierował wojskowym zamachem stanu. Pozyskując fundusze z islamskich i arabskich idei paneuropejskich, Gaddafi stworzył system, który odrzuca politykę demokracji, dążąc do utworzenia „trzeciej drogi” komunizmu i kapitalizmu – zasady te pochodzą głównie z *Zielonej Księgi Qadhafiego*. Teoretycznie Libia jest krajem rządzonym przez obywateli, a ustanowiona w Konstytucji z 1969 r. Deklaracja w sprawie powołania Urzędu Ludu z 1977 r. stwarza tylko pozory demokracji. W praktyce Gaddafi i jego rząd kontrolują całkowicie politykę oraz gospodarkę, także przy pomocy organizacji *extragovernmental*: tzw. rewolucyjnych komitetów. Wymiar sprawiedliwości jest zależny od rządu, a siły bezpieczeństwa mają prawo do skazania podejrzanego bez postawienia zarzutów i bez przeprowadzenia procesu. Libia utrzymuje rozległy aparat bezpieczeństwa, składający się z kilku elitarnych jednostek wojskowych, w tym osobistych ochroniarzy Gaddafiego, lokalnych komitetów rewolucyjnych i „oczyszczania”. Skutkiem tego jest wielowarstwowy, wszechogarniający system nadzoru, który monitoruje i kontroluje działalność wszelkich jednostek. Siły bezpieczeństwa popełniają tym samym liczne przestępstwa, poważnie łamiąc prawa człowieka⁵⁴.

Libia przystąpiła do siedmiu głównych konwencji Narodów Zjednoczonych dotyczących praw człowieka: Międzynarodowego paktu praw obywatelskich i politycznych; Międzynarodowego paktu praw gospodarczych, społecznych i kulturalnych (1970), Międzynarodowej konwencji w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji rasowej (1968), Konwencji w sprawie likwidacji wszelkich

⁵³ Za: <http://www.arabhumanrights.org/en/>.

⁵⁴ Za: <http://www.state.gov/g/drl/rls/hrrpt/2001/nea/8273.htm>.

form dyskryminacji wobec kobiet (1989), Konwencji w sprawie zakazu stosowania tortur i innego okrutnego, nieludzkiego lub poniżającego traktowania albo karania (1989), Konwencji o prawach dziecka (1993) oraz Konwencji o ochronie pracowników migrujących i członków ich rodzin (2004). Podpisała również pierwszy oficjalny protokół załączony do Paktu praw obywatelskich i politycznych w sprawie złożenia skargi przez osoby fizyczne (1989) i protokół fakultatywny do Konwencji w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji wobec kobiet (2004) oraz dwa opcjonalne protokoły do Konwencji o prawach dziecka, dotyczące udziału dzieci w konfliktach zbrojnych, sprzedaży dzieci, wykorzystywania dzieci do prostytucji i materiałów pornograficznych⁵⁵.

Konwencja w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji wobec kobiet w art. 2 zobowiązuje państwa do włączenia zasady równości płci do Konstytucji i ustawodawstwa krajowego, a także zagwarantowania rzeczywistej realizacji tej zasady. Libia założyła, że zasady te będą stosowane zgodnie z islamskim prawem szariat. Art. 16 zobowiązuje państwa do podjęcia odpowiednich środków w celu wyeliminowania dyskryminacji wobec kobiet w sprawach małżeństwa i rodziny. Libia podpisała Kairską deklarację praw człowieka w islamie wydaną w 1990 r. przez ministrów spraw zagranicznych krajów muzułmańskich – uważana jest za czołową i postępową w krajach arabskich, ratyfikowała Arabską kartę praw człowieka, przygotowaną podczas arabskiego szczytu w Tunezji w maju 2004 r. Ratyfikowała Afrykańską kartę praw człowieka i ludów (1986), Afrykańską kartę praw dziecka (2003) oraz protokół w sprawie praw kobiet. W tym kraju nie ma jednak żadnych niezależnych pozarządowych organizacji praw człowieka, choć istnieją pewne struktury rządowe i niektóre organizacje dołączone do rządu, które dotyczą kobiet, np. Komitet Praw Człowieka. Postęp w sprawie przestrzegania praw kobiet poprzez zwiększenie ich udziału w działalności gospodarczej i społecznej oraz w systemie legislacyjnym jest znikomy. Udział kobiet w sektorach wymiaru sprawiedliwości i sił zbrojnych jest minimalny, choć art. 5 Konstytucji Libii stanowi o równości wszystkich wobec prawa⁵⁶.

Niezbędne jest podjęcie kroków w kierunku zwiększenia niezawisłości systemu sądownictwa poprzez likwidację People's Court (2005), będącego pod stałą krytyką międzynarodowej opinii społecznej z powodu nieprzestrzegania zasady sprawiedliwości w swoich procedurach i orzekania bardzo ciężkich kar. Ustawodawstwo libijskie zawiera długą listę ustaw, które są całkowicie sprzeczne z prawami człowieka i kryteriami, do których przestrzegania zobowiązała się Libia, przystępując do konwencji międzynarodowych. Władze zatrzymują na czas nieokreślony kobiety podejrzane o naruszenie zasad moralnych w „centrach rehabilitacji społecznej”, opisanych jako centra dbające o kobiety i dziewczęta narażone na moralne dewiacje, lub które są odrzucone przez ich rodziny⁵⁷.

⁵⁵ Zob. szerzej: *ibidem*.

⁵⁶ Konstytucja Libii z dnia 11 grudnia 1969 r. Pełny tekst: *ibidem*.

⁵⁷ M.M. Dziekan, *op. cit.*, s. 328.

Libia obiecywała wielokrotnie podjęcie poważnych kroków w kierunku poprawy ochrony praw człowieka. Wzywano również do przekształcenia kraju – z „Libii rewolucji” w „Libię państwa”, a także bardzo silnie krytykowano istniejący system polityczny.

Rząd w zakresie praw człowieka pozostał bierny i dopuścił się wielu poważnych nadużyć, a obywatele nie mają prawa do jego zmiany. Gaddafi używa skróconego postępowania sądowego w celu powstrzymania krajowej opozycji, siły bezpieczeństwa wykorzystywane są podczas przesłuchań więźniów, warunki odbywania kary są bardzo złe, a siły bezpieczeństwa dokonują arbitralnych aresztowań i zatrzymań osób. Gaddafi całkowicie kontroluje sądownictwo, obywatele nie mają prawa do uczciwego procesu i reprezentowania przez adwokata, a nawet własności prywatnej⁵⁸.

Państwo ogranicza wolność wypowiedzi, prasy, zgromadzeń, stowarzyszeń i religii, narzuca pewne ograniczenia w zakresie swobody przemieszczania się, zakazuje tworzenia niezależnych organizacji praw człowieka. Przemoc wobec kobiet jest także poważnym problemem, tym bardziej że tradycyjne postawy i praktyki nadal je dyskryminują. Represjonuje się mniejszości etniczne, np. Imazighen, Tuaregów czy Warfalla, ogranicza podstawowe prawa pracownika, wykorzystuje robotników, dyskryminuje obywateli zagranicznych. Organizacje międzynarodowe odnotowały nawet przypadki niewolnictwa i handlu ludźmi.

W popularnej teorii polityka i władza należą do Ludowych Komitetów Obywatelskich, które są otwarte dla mężczyzn i kobiet, a także wysyłają one rocznie swoich przedstawicieli krajowych na Generalny Kongres Ludowy (GPC), lecz w praktyce GPC jedynie zatwierdza wszystkie zalecenia sformułowane przez Gaddafiego. Nie ma wiarygodnych informacji na temat reprezentacji kobiet i mniejszości w rządzie. Konstytucja zabrania dyskryminacji ze względu na płeć, jednak nie egzekwuje się zakazów, zwłaszcza tych przeciw dyskryminacji kobiet i mniejszości plemiennych. Istnieje niewiele informacji na temat zakresu przemocy wobec kobiet. Zakaz interwencji sąsiadów i członków rodziny w konflikty zmierza do ograniczenia sprawozdawczości na temat przemocy domowej, tym bardziej że nadużycia w rodzinie są rzadko omawiane publicznie, ze względu na znaczenie przywiązywane do prywatności w społeczeństwie.

Niektóre z plemion nomadów zlokalizowanych w odległych rejonach nadal praktykują okaleczanie narządów płciowych kobiet, mimo że procedura ta jest powszechnie potępiana przez międzynarodowych ekspertów w zakresie zdrowia jako szkodliwa dla zdrowia fizycznego i psychicznego⁵⁹.

Konstytucja z 1969 r. przyznała kobietom całkowitą równość, choć powszechnie przyjęty zwyczaj daje pierwszeństwo tradycyjnym postawom i praktykom, a dyskryminacja kobiet utrzymuje się nadal. Realizacja praw obywatelskich i rodzinnych ma miejsce tylko formalnie. Kobieta musi mieć zgodę męża

⁵⁸ *Ibidem*, s. 334.

⁵⁹ M. Zyzik, *op. cit.*, s. 87–92.

lub innego bliskiego, męskiego członka rodziny na wyjście z domu, podróż za granicę⁶⁰. Mimo że stan przestrzegania praw kobiet nadal nie jest na poziomie europejskim, szanse na poprawę wzrosły w ostatnich latach. Urbanizacja, plany rozwoju, programy edukacyjne, a nawet rewolucyjny rząd przyczyniły się do tworzenia nowych możliwości zatrudnienia dla kobiet. W ostatnich latach odnotowano coraz większe poczucie indywidualizmu w niektórych segmentach społeczeństwa, szczególnie wśród wyedukowanych młodych ludzi. Największe szanse na zdobycie wykształcenia mają kobiety z dużych miast, a odsetek kobiet kontynuujących naukę wynosił w 2001 r. 35% ogólnej liczby kobiet.

SYTUACJA KOBIET MAGHREBU W EUROPIE

Istotnym problemem kobiet pochodzących z rejonu Maghrebu po ich zamieszaniu w Europie jest fakt ciągłego obowiązywania w stosunku do nich kodeksów rodzinnych państw, z których pochodzą. Dziewczęta i kobiety żyjące w Europie, również te, które posiadają obywatelstwo kraju europejskiego, mogą stać się przedmiotem działania obcego kodeksu cywilnego, jako wynik wzajemnego obowiązywania i porozumienia między krajem ojczystym a nowym państwem. Olbrzymia większość Algierek objęta jest obowiązywaniem algierskiego kodeksu rodzinnego, również gdy żyją w Europie. Nadal utrzymywane są w stanie „uzależnienia” od siły wyższej jaką stanowi opiekun prawny w postaci ojca, brata czy męża. Za przykład mogą posłużyć dwie historie algierskich kobiet żyjących na Zachodzie, które w trudnej sytuacji nie zostały objęte prawem państwa, w którym żyły, ale prawem algierskim⁶¹.

Algierka po ślubie w 1981 r. mieszkała ze swoim mężem w Lyonie, we Francji, mąż ją utrzymywał, więc nie musiała pracować, a wychowywała dzieci. W 1989 r., po pojawieniu się problemów w małżeństwie, wystąpili o separację. Po wakacjach letnich, we wrześniu tegoż roku, mąż postanowił wrócić do domu, lecz kobieta wystąpiła wówczas o rozwód przed sądem francuskim. W tym samym jednak czasie jej mąż zażądał rozwodu przed algierskim sądem i uzyskał go już w czerwcu następnego roku. Kobieta nie została nigdy wezwana na rozprawę rozwodową i nie miała możliwości uczestniczenia w procesie – zostało pogwałcone jej prawo do obrony i ochrony własnych interesów. Zwrócić należy uwagę na fakt, że szybkość procedury i łatwość uzyskania rozwodu w Algierii umożliwiły mężczyźnie, bez żadnych konsekwencji, uzyskanie rozwodu z orzeczeniem o winie żony i odseparowanie jej od gwarancji niezawisłości wymiaru sprawiedliwości we Francji.

⁶⁰ Zob. szerzej: <http://www.state.gov/g/drl/rls/hrrpt/2001/nea/8273.htm>.

⁶¹ Dane pochodzą z Raportu Rady Europy...

Kolejny przypadek również dotyczy Algierki, mieszkającej we Francji od 30 lat. Po zdradzie męża, przemocy fizycznej i psychicznej małżeństwo wystąpiło o separację, a żona wniosła pozew o rozwód w styczniu 1997 r. Pierwsze orzeczenie dotyczyło obowiązku alimentowania na dzieci, w wysokości 3800 franków miesięcznie, po czym miało nastąpić przeprowadzenie rozwodu. W międzyczasie jednak mąż wrócił do Algierii i przed tamtejszym sądem wystąpił również o rozwód, który otrzymał po tygodniu. Fakt ten ujawniony przez mężczyznę przed francuskim sądem uniemożliwił dalsze ubieganie się o rozwiązanie małżeństwa przez żonę i całkowicie zniósł możliwość jurysdykcji sądu we Francji. Rozwód orzeczony przez sąd algierski został uznany we Francji za ważny, jako pierwszy, a małżeństwo prawomocnie uznano za zakończone. Algierska forma rozwodu faworyzuje mężczyznę w wielu kwestiach, chociażby we wspomnianym już prawie do domu czy dzieci, kobieta zaś zostaje pozbawiona przysługujących jej we Francji praw⁶².

W Belgii miało miejsce 96 przypadków tzw. „porzucenia” marokańskich kobiet przez ich marokańskich mężów, a odsetek ten jest wysoki również we Francji, Austrii i Hiszpanii. Problem jest niezauważalny przez lokalne środowiska, w związku z tym, że rodziny imigrantów, niepasujące do „panoramy miasta”, są często izolowane. Niechęć jednej i drugiej strony prowadzi do odosobnienia i braku zintegrowania, a co za tym idzie do łamania podstawowych praw w krajach demokratycznych, o których nikt nie mówi i większość udaje, że one nie istnieją⁶³.

ISLAM – ŚWIADOMY WYBÓR

Niezbędne wydaje się zachęcenie i próba zobligowania rządów krajów Maghrebu do zmiany statusu kobiet i ich maksymalnej poprawy, przede wszystkim poprzez modyfikację uregulowań zawartych w kodeksach rodzinnych, czyli głównie zagwarantowanie równych praw dla kobiet i mężczyzn, poczynienie kroków do zwrócenia większej uwagi na planowanie rodziny, wprowadzenie programów socjalnych, zmniejszenie bezrobocia, a także zwiększenie dostępu kobiet do pracy i stanowisk w służbie cywilnej i parlamencie. Niezbędne jest również uregulowanie kwestii obowiązywania prawa państwowego kraju zamieszkania do prawa kraju ojczystego.

Marlena Zyzik, arabistka zajmująca się sytuacją kobiet w świecie arabsko-muzułmańskim, w książce *Małżeństwo w prawie muzulmańskim*⁶⁴ przedstawia specyfikę prawa muzulmańskiego i sposób jego postrzegania przez samych mułmanów.

⁶² M. Zyzik, *op. cit.*, s. 47.

⁶³ Dane pochodzą z Raportu Rady Europy...

⁶⁴ M. Zyzik, *op. cit.*, s. 45.

Rozdział poświęcony wielożeństwu może przekonać niektórych do wyższości takiej formy małżeństwa nad związkiem monogamicznym. Opisuje rodzinę pewnego Egipcjanina, którego żonę choroba przykuła do łóżka. Mężczyzna poślubił drugą żonę i – zgodnie z nakazami Proroka – obu poświęcał tyle samo czasu. M. Zyzik zwraca uwagę, że to rozwiązanie bardziej zadowalało wszystkich zainteresowanych niż rozwód lub wstrzemięźliwość mężczyzny. Tłumaczy, że w oczach muzułmanów to nasze monogamiczne małżeństwo traci hipokryzją – mężczyzna przysięga wierność jednej kobiecie, a potem często tej przysięgi nie dotrzymuje. Zresztą wbrew temu, co myślimy, poligamia jest w krajach arabskich zjawiskiem marginalnym. Szariat to także zbiór norm etycznych, M. Zyzik tłumaczy więc, jak powinno wyglądać wzorcowe muzułmańskie małżeństwo – jego podstawą są wierność, czystość oraz wzajemny szacunek partnerów. Zasada ta jest właściwie główną we wszystkich religiach, regionach i porządkach prawnych, choć z realizacją w praktyce bywa różnie, należy jednak pamiętać, że nie zawsze kobieta-muzułmanka znaczy kobieta-ciemieżona⁶⁵.

Spojrzenie na wiele spraw zależy między innymi od posiadanej wiedzy na dany temat, od otwartości i gotowości przyjęcia krytyki. Współcześnie liczbę muzułmanów szacuje się na 1,3 mld, z czego około 20% stanowią Arabowie, a ze względu na ilość nawróceń na islam, uważany jest on za najbardziej dynamiczną religię świata.

Przemiany zachodzące obecnie w Tunezji, Maroku, Algierii i Libii tworzą platformę zbliżenia z Europą. Przyszłość Maghrebu i państw Zachodu jest dziś mocno powiązana z uwagi na potencjał wzajemnego zaspokajania potrzeb.

Tunezja uchodzi na arenie międzynarodowej za państwo najbardziej liberalne i otwarte. Mimo pojawiających się oskarżeń pod adresem władz, ze strony międzynarodowych organizacji praw człowieka o utrudnianie badań nad przestrzeganiem praw obywateli, więzienie dysydentów, stosowanie tortur i ograniczanie wolności wypowiedzi, wewnętrzną sytuację polityczną cechuje stabilność z szeregiem wdrażanych reform socjalnych i ekonomicznych⁶⁶.

Maroko to z kolei modelowy przykład liberalizacji ustroju i zerwania z tradycyjnym autorytetem władzy króla. U władzy utrzymuje się koalicja rządząca, a opozycyjne partie islamistyczne stopniowo zwiększają swój stan posiadania, tworząc „gabinet cieni”⁶⁷.

Algieria i Libia to najmniej stabilne kraje regionu maghrebskiego. Mimo nowelizacji konstytucji, wciąż aktualny jest tam problem braku respektowania podstawowych wolności i praw obywateli, a sytuacja kobiet nadal jest bardzo ciężka⁶⁸.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 123.

⁶⁶ Zob. szerzej: Raport National Democratic Institute, <http://www.ndi.org/worldwide/mena.asp>.

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ F. Rahman, *Role of Muslim Women in Society*, London 1986, s. 393.

Priorytetem stosunków zewnętrznych pozostają dla krajów Maghrebu relacje z UE, regulowane szeregiem umów w ramach Partnerstwa Śródziemnomorskiego. Dzięki wieloletnim kontaktom z Europą, społeczeństwa Maghrebu ulegają przemianom. Więzy międzypaństwowe stymulują dalszą współpracę i zwiększają podatność na procesy akulturacyjne, zmierzające do zapewnienia stabilnej sytuacji wewnętrznej i zewnętrznej. Podstawowe założenia prawa międzynarodowego oraz polityki zagranicznej państw islamskich wywodzą się z doktryny religijnej islamu, tworzącej realną utopię w postaci wizji panarabskiego lub panislamskiego tworu politycznego. Dążenie do jedności świata islamskiego jest także urzeczywistniane w konstytucjach. Obecnie, dzięki wielopłaszczyznowym przemianom, Maghreb zmienił się w wiarygodnego partnera z ogromnym potencjałem do wykorzystania⁶⁹.

Specyficzna sytuacja kobiet arabskich w społeczeństwie wynika z wielu czynników: historii, regionu, miejscowej tradycji i religii. Nie wszystkie prawa służą ograniczeniom praw kobiet i ich ciemieniu, nawet jeśli z europejskiej perspektywy tak właśnie może się wydawać. Kobiety wychowane w arabskiej kulturze inaczej postrzegają stawiane przed nimi wymagania, a próba zrozumienia drugiej strony przez wczucie się w jej idee i poglądy jest jedyną drogą pogodzenia różnych punktów widzenia⁷⁰.

⁶⁹ Zob. szerzej: <http://ue.eu.int/uedocs/cmsUpload/78367.pdf>.

⁷⁰ J. Danecki, *Podstawowe wiadomości o islamie*, t. I, Warszawa 1998, s. 19.